

УДК 32.116

ПРОБЛЕМА ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ В ТЕОРІЇ

ТЕУ ВАН ДЕЙКА

Ян Чайковський

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, yan.chaykovskyi@gmail.com*

Критичний дискурс-аналіз як метод дослідження соціальної дійсності, запропонований Т. ван Дейком, як і кожен специфічний метод дослідження, створює певну форму і структуру розуміння соціальної дійсності, на основі якої виділяється людська дія, що найкраще висвітлює, чи через внутрішню сутність якої можна зрозуміти предмет дослідження. У теорії критичного дискурс-аналізу такою дією виступає дискурс. Застосування такого підходу дає можливість описувати політичні процеси, що відбуваються, зокрема і в Україні, в сучасних умовах розвитку соціально-економічної системи людини. Український дослідник Е. А. Селинова відзначає, що Т. ван Дейк розробив особливий підхід до аналізу дискурсу, як особливої складової соціокультурної дійсності [1, с. 38].

Мета роботи – проаналізувати сутності політичного дискурсу в теорії Т. ван Дейка. Об'єкт дослідження – теорія дослідника. Аналіз здійснено на основі системного методу.

Основним завданням критичного дискурс-аналізу є дослідження особливості сприйняття та формування певних соціальних проблем (згідно з Т. ван Дейком, будь-яка дискурсна теорія мусить бути проблемно-спрямована [3]). Підхід Т. ван Дейка, за визначенням самого автора, базується на аналізі кореляції дискурсу в межах конкретного домену і соціального знання щодо цього домену: “соціальне знання про силу продукує (репродукує) дискурс сили, і в той же час встановлені дискурсивні структури сили визначають суспільне знання [6]”.

Щоб зрозуміти сутність цієї взаємодоповнюваної системи, необхідно проаналізувати авторське розуміння цих явищ. Автор розділяє (до нього рідко хто це робив) явища дискурсу і суспільного знання.

Дискурс – це сукупність лінгвістичних значень, що несе у собі мова. Суспільне знання – це сукупність інформації, що існує, про певну сферу, (доменив, якщо використовувати термінологію Т. ван Дейка), суспільного знання. Структура домену визначає спосіб сприйняття та впливу і творення дискурсу.

Будучи прихильником постструктуралізму, Т. ван Дейк намагається розкласти соціальну дійсність на певні складові елементи, що взаємодіють, на елементарні неподільні частини, що створюють її структуру, та максимально показати всю сукупність наявних і можливих зв'язків між ними. В рамках теорії Т. ван Дейка поєднані підходи до дослідження соціальних явищ запропоновані Франкфуртською школою, Юргеном Габермасом та Мішелем Фуко, зокрема дослідження влади та домінування, а також у розумінні „порядку дискурсу”. Також П'єр Бурде своєю специфічною формою інтерпретації суспільних явищ через габітус вплинув на інтерпретації соціальної спільності та її існування. Значний вплив на автора мають підходи неомарксистів, зокрема Антоніо Грамші.

Розуміючи нестабільність і змінність змальованих структур, він шукає пояснення змінам, що відбуваються, звертаючись до психологічного аналізу людини і до аналізу сутності самих структур, в яких вже ніби вкладена ідея їх власної зміни.

Для аналізу він використовує принцип „дисемінації” (розсіяння, дисперсії будь-якого явища серед множини елементів, що його складають), запропонований Ж.-Деррідою, переплітаючи психологічний аналіз з використанням лінгвістичної бази і політичних категорій у рамках певних філософських підходів.

Т. ван Дейк визначає дискурс, з позиції суб'єкта творення, як певну лінгвістичну структуру-модель (model [6]), що складається (але не слід забувати, що кожна з моделей є особлива і неповторна, проте має свою специфічну сутність) із певних лінгвістичних прийомів – риторичних фігур, оповідь, лінгвістичного стилю, та певних емпіз – та змістових інтерпретацій – аргументації (наведення оціночних суджень), цитування свідків, очевидців, що володіють певною довірою. Часто застосовують для порівняння з дискурсом термін жанр. Особливим є те, що дискурс може мати необмежену об'ємність, він може бути жанром, що охоплює цілі галузі чи науки, зокрема політичний чи медичний, соціального життя (домени), може охоплювати певну суспіль-

ну проблему, зокрема дискурс расизму чи національної нетерпимості, чи ксенофобії, чи проблем абортів і одностатевих шлюбів, і навіть може стосуватися окремо взятих подій, наприклад дискурс 11 вересня. Незважаючи на широку сферу використання дискурсів, вони мають чіткі правила свого утворення і функціонування. Дискурс залежить від суб'єкта творення і тому для його аналізу необхідне розуміння цього суб'єкта. Такий специфічний дискурс, як політичний, науковий, правничий чи судовий, вимагає безпосередньої участі суб'єкта творення дискурсу у відповідному суспільному домені.

Відображення політичного дискурсу можливе лише в системі політичного домену суспільних знань. Створені структури не є вічними і перебувають у стані постійної зміни. У той же час він показує, що ці структури можна віднайти у мовленні в конкретний момент. Він зазначає, що суспільство існує не в рамках одного, а охоплене різними дискурсами. Проте в рамках одного домену (суспільної сфери) існує один дискурс. Кожне суспільство має лише один політичний домен, тому існує в рамках одного політичного дискурсу.

Суб'єктом творення дискурсу можуть бути лише люди, що безпосередньо пов'язані з політикою, тобто політики. Політик стає політиком тільки в ситуації, коли безпосередньо знаходиться в домені політичного, лише за умови “безпосереднього здійснення своєї роботи як політика і перебуванні у певному інституційному становищі [5]”.

Політичний дискурс Т. ван Дейка обмежений інституційними характеристиками – конкретними інститутами, де згідно з певною процедурою і дотриманням правил мають право виступати люди, які отримали таке право, виконавши певні формальні вимоги і процедури. Основним інститутом політичного дискурсу є парламент і (але не завжди) найвищі органи державної влади (Президент). Органи виконавчої влади, які прийнято вважати бюрократією, творять бюрократичний дискурс, що має зовсім інші характеристики, ніж політичний. Політичний дискурс найбільш яскраво проявляє себе в інституті парламенту, де можливі промови, виступи і тексти, що стосуються політичного домену суспільства.

Діючи в межах строго визначеного інституційного рівня, політик впливає і визначає дискурс своєю “(ідеологічною!) самоідентифікацією [5]”, що визначається такими критеріями: критерієм ідентичності (вибори на політичні посади); діяльністю (“політична “праця”

(представлення громадян тощо); цілями (керувати країною, регіоном чи містом тощо); нормами, цінностями (демократичні цінності, правдивість тощо); позицією і ставленням до інших груп (виборці); ресурсами (політична сила).

Політики мають можливість за допомогою політичного дискурсу (їхніх текстів і промов) відповідати суспільному пізнанню про домен політичного, впливати на нього, а отже, і формувати його. З іншого боку, знаходячись у домені політичного, вони підпорядковані суспільному пізнанню про політичний домен. Політики виступають суб'єктом сприйняття політичного дискурсу, який вони творять. Це зумовлює те, що для визначення політичного дискурсу Т. ван Дейк мусить звернутися до тавтології “політичний дискурс є дискурс політиків [5]” Це дає йому змогу взаємообмежити поняття.

У його концепції суб'єктом сприйняття дискурсу виступає людина в її психологічно-когнітивному вигляді, що набуває свого кшталту як індивід, частина соціальної групи і як суспільство загалом. Поєднання цих компонентів і творить людину як цілісну одиницю. Людина не є об'єктом впливу дискурсу, тому що вона хоча і знаходиться в стані гегемонії чи домінації дискурсу, однак не здатна його сприйняти/не сприйняти свідомо чи несвідомо роблячи це.

Суб'єктом сприйняття, як і суб'єктом творення дискурсу, є людина, проаналізована крізь призму її психологічних особливостей. В основу аналізу Т. ван Дейка покладено соціально-когнітивний напрям у теоріях особистості.

Основною засадою соціально-когнітивного напрямку в теорії особистості є те, що людина здатна здійснювати самостійний пізнавальний процес і має здатність передбачати появу певних подій, створювати засоби реалізації контролю над тим, що впливає на її повсякденне життя. Але людина, водночас, не відірвана від соціального світу і причини її дії можна зрозуміти, аналізуючи взаємодетерміноване поєднання трьох компонентів: поведінки, впливу оточення, особистих факторів (віра, очікування, самосприйняття). Поведінка одночасно визначається внутрішніми і зовнішніми детермінантами, але вони не рівносильні, отже, сильніша з них більше визначає поведінку людини.

В основі поведінки людини лежить досвід, який вона набуває протягом всього життя. Досвід – це сукупність всього, що особистість робила, бачила, спостерігала чи чула (вербальна передача інформації і

спостереження). Людина вербальними і образними засобами сприймає, зберігає і здатна репрезентувати досвід таким чином, що його можна використати і розвивати в інших ситуаціях. Сукупність досвіду в пам'яті людини створює певні моделі поведінки, згідно з якими людина може вчинити так чи інакше в певній ситуації.

Людина здатна до саморегулювання, і, як наслідок, нові форми поведінки не потребують зовнішньої підтримки. Проте, використані хоч один раз, вони створюють певні схеми, що стають ніби зовнішніми, і їх зміна – настільки ж складна, як і зміна моделей, створених на основі досвіду [2, с. 371–410].

Т. ван Дейк у своїй теорії визначає дві складові людської пам'яті – соціальну і персональну. Перша з них походить від зовнішнього середовища і є відображенням більш загального і абстрактного соціально-культурного знання, ставлення та ідеології, є головною умовою існування “колективного досвіду”, системою переконань для великих груп-суспільств (це може бути чи нація, чи весь Європейський Союз, чи Західний світ, чи весь світ загалом, бо є певні визначальні засади, якими керуються всі члени кожної з груп), що забезпечує можливість взаєморозуміння між людьми ментальною репрезентацією суспільства.

Друга, персональна (епізодична) пам'ять, – це досвід людини, завдяки якому вона здатна до суб'єктивної репрезентації себе. Саме ця частина пам'яті підвладна персональним характеристикам людини. Епізодична пам'ять – це специфічні події чи явища, свідком/учасником яких стала людина, модель розуміння нею конкретної ситуації у визначений момент. Це є персональна інтерпретація та, що дуже важливо, оцінка людиною того, що відбулося. Це не чиста констатація факту, на основі наявного досвіду, це його пережиття, що творить ментальні моделі сприйняття.

Людина використовує ці ментальні моделі, як пізнавальну базу для творення дискурсів. Це сукупність досвіду і суб'єктивних інтерпретацій, що накопичилися в людині протягом усього її життя. Ментальна модель виступає “інтерфейсом” між соціальною пам'яттю і дискурсом. Завдяки їй можливе творення дискурсів, що будуть зрозумілі для всіх інших, за відповідно встановленою моделлю саморегулювання.

Але ментальні моделі, водночас, що вони засновані на соціальній пам'яті, перебувають під контролем. Кожна подія, яка стається або в якій перебуває людина, це не тільки її бачення, її ментальна модель, а і ще ментальна пам'ять інших учасників/слухачів, для яких призначена інформація. Ці уявлення Т. ван Дейк називає "контекстуальними моделями". Вони є відображенням ментальних очікувань в усіх проявах, часі і місці події, формі і структурі вираження, соціального домену (політичного, економічного) учасників/слухачів (сукупність персональних моделей учасників/слухачів). Це дає контекстна модель, тобто "здійснює поточний контроль над продукуванням дискурсів і їх розумінням [5]".

Отже, дотримуючись основних засад соціально-когнітивної психології, Т. ван Дейк створює систему людського сприйняття/поведінки у світі: зовнішнє середовище, виступаючи домінуючою формою загальних знань через соціальну пам'ять, визначає основні механізми існування/бачення людини, соціальну модель. Проте людина, будучи мислячою (здатною до пізнання і самопізнання), створює у рамках персональної (епізодичної) пам'яті ментальні моделі, побудовані на основі досвіду і внутрішніх характеристик людини (вони не є предметом аналізу для Т. ван Дейка). Розвиток і вплив персональних ментальних моделей обмежений контекстуальними моделями – моделями сприйняття інших, що побудовані на їхніх персональних досвідах. Зміна контекстуальної моделі є першим кроком певної групи до зміни соціальної моделі пам'яті суспільства.

Людина може розуміти дискурс лише при наявності відповідних моделей [4]. Якщо така відсутня, людина не може адекватно, отже, правильно, зрозуміти іншу. Передаючи певну інформацію, вона використовує ті ж самі моделі.

Усі моделі – це сукупність певних знань. Людина вірить в їх об'єктивність і потребу в них. Однією з форм такого знання є ідеологія – фундаментальне соціальне пізнання, що впливає на визначення цілей, інтересів та цінностей груп. Вона присутня в усіх моделях, як персональних, так і контекстуальних.

Ідеологія – це "система переконань, що визнається членами соціальної групи [5]". Вона є соціальною репрезентацією, частиною соціальної пам'яті, що лежить в основі соціальної моделі, є її "базою". Ідеологія може показувати відмінності розуміння різних соціальних груп,

людей з одного боку (якась ідеологія в певний історичний момент), а з іншого (та сама ідеологія, але в іншій ситуації в інший історичний момент, або інша ідеологія) більш загальні, консенсусні для всіх, культурні переконання, може бути основою для “спільного ґрунту” (норми та цінності, що поділяє все суспільство).

Ідеологія – це не персональні переконання індивіда, а форма “неправильної свідомості”. Також вона не завжди домінуюча: може бути обмеженою і опозиційною – не завжди негативна (негативно налаштована). Вона не є те саме, що й дискурс чи система переконань, але впливає на них, визначає і відтворює їх; не є “суспільним ґрунтом”, але здатна видозмінитися “суспільний ґрунт” соціальної пам’яті, якщо ідеї, що вона проголошує, будуть визнаватися у суспільному дискурсі. Вона не така сама, як усі інші суспільні переконання чи суспільні системи.

Аналізуючи зазначені вище межі, в які Т. ван Дейк вписує ідеологію, можна визначити специфічне місце, що він виділяє для неї в суспільстві. Ідеологія пронизує все життя суспільства, але є лише його специфічною частиною. Вона не редукується до переконань однієї людини, а визначається в більш загальних і абстрактних категоріях. Скупність переконання можна назвати ідеологією лише за умови, що певна кількість індивідів, хоча б між собою, взаємовизнали ці категорії, створили власний дискурс їх мовлення. Отже, ідеологія виступає соціально-когнітивним фундатором групи, але створюється лише за умови діалогу. Не визначає сутність кожного індивіда, його ментальної форми повністю, вона трансцендентована від нього і не може на нього безпосередньо впливати, так, як і індивід не може визначати її сутність безпосередньо.

Ідеологія є стабільнішою за дискурс, зокрема ніж політичний дискурс, хоча б тому, що для його зміни необхідний її (ідеології) дозвіл, чи точніше накладаються вимоги несуперечності з нею. Вона лежить в основі ментальної моделі особи, і бажання самовільної і ментальної зміни блокуване контекстуальною моделлю сприйняття, а отже, може призвести до непорозумінь серед членів соціальної групи. В цій ситуації вона містить соціальні репрезентації, завдяки яким можна дефініювати ідентичність групи. Ідеології надаються контрольно-організаційні функції в суспільстві. Контроль здійснюється на контекстуальному рівні, особливо в політичному дискурсі.

З іншого боку, вона є менш стабільна, ніж “соціальний ґрунт”, тому що для її зміни не достатньо лише змінити контекстуальну модель частини людей, що призведе до зміни структур у межах ідеології, тоді, як для зміни “соціального ґрунту” необхідні погодження всіх людей, соціальних груп, тобто погодження з усіма ідеологіями.

Т. ван Дейк будує фактично повністю замкнуту систему репрезентації. Вона ґрунтується на творенні дискурсів, і її зміна можлива лише за умови створення нового дискурсу. Ця умова є обов’язкова, але не достатня для впливу на соціальну систему. Її зміна можлива лише через виконання низки обов’язкових вимог:

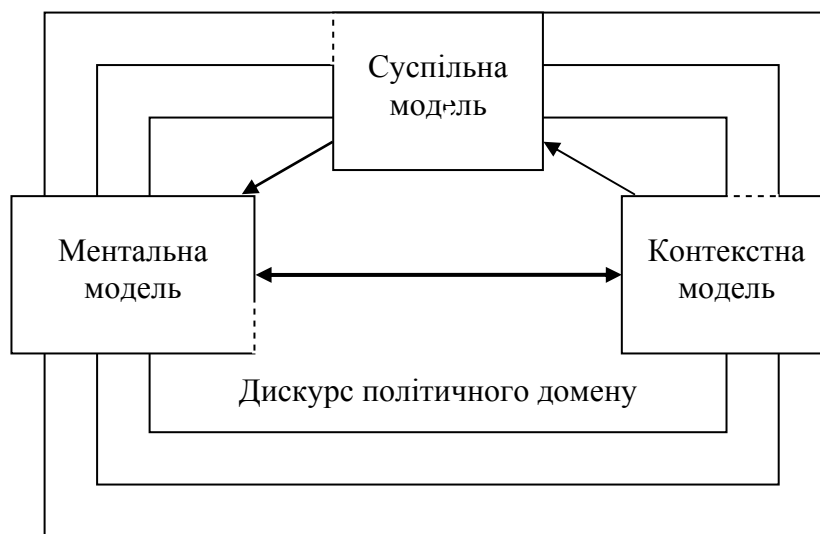
а) зміна ментального рівня однієї людини, а отже, узгодження в собі всіх конфліктів, що можуть виникнути у зв’язку з цією зміною як “суспільному ґрунті”, так і з ідеологічними переконаннями, що вже функціонують (хоча слід зазначити, що у великій мірі саме цей діалог і є підставою для творення нових норм і цінностей);

б) через вихід у політичний домен, а отже, виконання всіх вимог цього домену (основною з яких є стати політиком);

в) це може призвести до подолання впливу контекстуальної моделі і спричинити її зміну, внести зміни до ідеологічного рівня;

г) часткова зміна ідеології і контекстуального рівня може призвести до зміни суспільної моделі;

г) і лише через зміну суспільної моделі можлива зміна якихось категорій “суспільного ґрунту”.

Таке розуміння структури циркулювання переконань у суспільстві і їх спільну пов'язаність формує бачення основних проблем для ефективного його функціонування. У рамках цієї структури Т. ван Дейк трактує терміни соціальна влада, домінування, гегемонія, доступ до дискурсу та рівність, контролю над розумом, що виступають основними характеристиками соціального середовища.

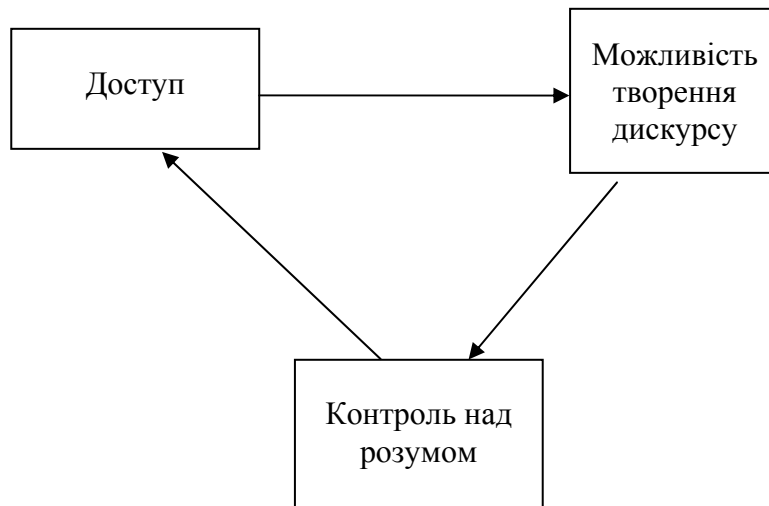
Основною, що пронизує все суспільне життя, не говорячи про політичну сферу, є категорія влади, точніше соціальної влади. Соціальна влада ґрунтується на “привілейованому *доступі* до соціально цінних ресурсів, таких, як багатство, дохід, положення, статус, сила, членство в групах, освіта та знання” [6]. Основна сфера впливу соціальної влади (вона розповсюджена всюди, але це місце її основного впливу і розміщення) – це *контроль* контекстуальних моделей різних груп. Контроль здійснюється через *дію* і *пізнання*: сильніша група обмежує можливість й інваріантність дій слабшої і впливає на розум (на розум кожного члена зокрема). Отже, основні чинники соціальної влади перебувають у співдії контекстуальної і ментальної моделі та є спрямовані на них. Тому основним завданням, механізмом впливу соціальної влади є “*змінити розум іншого згідно з власними інтересами*” [6].

Т. ван Дейк розділяє владу на два типи залежно від способу її застосування (емоційно-оціночний критерій поділу) – влада, що знаходиться в легітимних і допустимих межах, і влада, що суперечить закону, правилам і принципам демократії й справедливості. Другий тип влади автор називає *домінування* (*dominance* [6]). Якщо домінування є настільки сильне, що воно змінює контекстуальний і ментальний рівень, то цю владу Т. ван Дейк називає, наслідуючи традицію неомарксиста А. Грамші, гегемонією. Гегемонія – це коли люди “погоджуються” через контроль над розумом ввести в закони і норми аспекти, що порушують принцип демократичності і справедливості.

Влада і домінування переважно добре організовані та інституціоналізовані. Це виступає стабілізуючою основою для їх існування. Інституціоналізація породжує ієрархію влади: дехто з членів групи має привілейовані ролі у творенні дискурсу, що визнається членами цієї групи, і вони тим самим отримують право на прийняття рішення. Ці малі групи є не що інше, як *владна еліта*.

Група, що володіє владою (отже, володіє привілейованим правом творення дискурсу), отримує можливість контролю над розумом,

через дискурс, що дає можливість доступу до політичного домену, завдяки якому група може стабілізувати чи змінити в необхідному напрямку ідеологічний дискурс, що забезпечить подальший контроль над розумом, а отже, привілейоване становище групи. Цю властивість влади Т. ван Дейк називає дискурсивно-владним колом (рис. 2). По-

літичний дискурс є механізмом збереження, зміни і творення нових контекстних форм засобами текстово-мовленнєвого впливу в політичному домені суспільного знання. Розуміння діяльності цих механізмів можливе за допомогою аналізу текстів і виступів політиків, що і є основним завданням емпіричних досліджень Т. ван Дейка.

Влада обмежує свободу людини, але причини, що породжують механізми свободи лежать у самій людини, а саме: пошук авторитету, примус ситуації, породженої відсутністю Іншого, що спричинена недостатністю знань.

Людина і людська дія є основоположним чинником будь-якої суспільної системи і тільки аналіз сутності людини дає можливість зрозуміти сутність відносин усередині суспільства, осмислити їх і завдяки впливу на них спрямувати в “правильному руслі”. Зокрема і бачення людиною своєї ролі в політичному дискурсі, в його сучасній інтерпретації як достатньо невеликого домену людського життя, ідеологічної складової, що надає історичність людині. Теу ван Дейк пропонує

методику дослідження, яка дає змогу зрозуміти нові тенденції розвитку суспільства, зокрема у політичному домені.

1. Селиванова Е. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: монографическое учебное пособие. – К.: Брама, 2004. – 367 с.
2. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). – СПб: Издательство “Питер”, 1999. – 608 с.
3. van Dijk Teun A. Critical Discourse Analysis // <http://www.hum.uva.nl/teun/cda.htm>
4. van Dijk Teun A. Ideology and Discourse Analysis Ideology Symposium Oxford, September 2004. Universitat Pompeu Fabra, Barcelona Second version. November 2004. // <http://www.discourse-in-society.org>
5. van Dijk Teun A. Political discourse and ideology University of Amsterdam. Universitat Pompeu Fabra, Barcelona // Doxa Comunicaciyn № 1.
6. van Dijk Teun A. Principles of critical discourse analysis // Discourse & Society 1993. Sage (London. Newbury Park and New Delhi), vol. 4(2) // <http://www.daneprairie.com>.

A POLITICAL DISCOURSE IN TEUN VAN DIJK'S THEORY

Yan Chaykovs'kyi

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str. 1,
L'viv, 79000, Ukraine, yan.chaykovskyy@gmail.com*

A political discourse in Teun van Dijk's theory is considered in this article. The essence of the categories such as a category of mental model, a contextual model, “social ground”, that are used by the author while analysing social reality are analysed in this article. Mechanisms of functioning of a discourse-power circle and the place of ideology in formation of social relations are analysed in this article.

Key words: Critical discourse-analysis, political discourse, discourse-power circle, ideology, mental model, contextual model, “social ground”.

Стаття надійшла до редколегії 22.02.2006

Прийнята до друку 24.04.2006